Létbizonytalanság-termelés

A bangladesi transznacionális vándormunkások látszatszabadságának intézményesülése

Bevezetés[1]

E tanulmány egy nagyobb lélegzetű dolgozat része, amely a szerződéses külföldi munkavállalásról és egy olyan nemzetközi munkaszervezési rendszerről szól, amely vándormunkások millióit a világ szegényebb részeiből a gazdagabb országok gazdaságaiba csábítja, majd onnan rendszeresen – a dolgozók szempontjait figyelmen kívül hagyva – továbbvándorlásra, többnyire hazatérésre kényszeríti.[2] A kutatás tárgyául szolgáló munkaszervezési logikát a migrációs szakirodalom nevezte már ideiglenes munkavállalói programnak (*temporary worker programs*), vendégmunkás-foglalkoztatásnak (*guest-worker programs*), irányított munkásvándorlásnak (*managed migration*), mostanában pedig egyre inkább a kényszeringázó / cirkuláris munkásvándorlás (*circular migration*)[3] szókapcsolattal utalnak rá (Castles 2006; Skeldon 2010; Vertovec 2007; Newland 2009; Hugo 2013; Griffith 2014).[4] Jóllehet a mai, irányított, illetve rendszeresen visszaáramoltatott, transznacionális munkaerő-mozgatás gyakorlata érinti mind a „magasan képzett" szakembereket, mind pedig az „alacsony képesítésű" kétkezi munkásokat, jelen tanulmányban kizárólag az utóbbiakkal foglalkozom. Kutatásom konkrét tárgyát a Bangladesből elvándorló férfimunkaerő képezi.

A kényszer-áramoltatott vándormunka az emberek földrajzi mozgásának egyik alaptípusa. A kifejezés első ízben a fejlődő világ belföldi munkásvándorlását az 1960-as évektől az 1970-es évekig tárgyaló irodalomban jelent meg. A periodikusan ingázó munkásáramlás, amely meghatározása szerint „az országok közti emberi mozgáslehetőség folyamatosan változó mintája" (Newland, Mendoza and

Terrazas 2008, 2), olyan vándormunkásokat föltételez, akik kóborló életük folyamán időről-időre oda-vissza mozognak, jönnek-mennek az „otthon" és a rendszerint több különböző „külföld" között.[5] A potenciálisan egész életre szóló vándormunkáslét mozgékonyságának ez az új fajtája – amely hosszú időszakokra kiszakítja a munkavállalókat családi hálózataikból, ugyanakkor semmilyen esélyt nem kínál a külföldi letelepedésre – alapjában különbözik a célországban maradó, egyirányú, vektorszerű ki-, illetve bevándorlástól, amelyre a korábbi időszakok számos tömeges mintát kínáltak – legyen szó akár rabszolgamozgatásról, akár a meghatározatlan időre szóló, szerződéses munkáról, akár pedig az önkéntes elvándorlás valamely válfajáról (Tinker 1974; Jain 1984; Cohen 1995; Kale 1998; Yang 2003; Northrup 2005). A kényszeringázó munkásmozgatás mibenlétét talán a vendégmunkás kifejezés teszi a leginkább érthetővé – ez a kifejezés tömören ragadja meg a vándormunkások ellentmondásos helyzetét, akik legálisan változtatják helyüket, ám akiket szerződésük lejártával már nem látnak szívesen az őket addig foglalkoztató társadalomban (Hahamovitch 2003; Surak 2013).

A munkaerőmozgás e formájának történeti gyökerei a XIX. század végéig (a mozambiki munkások megjelenéséhez a dél-afrikai bányákban, illetve a lengyel mezőgazdasági munkaerő németországi feltűntéhez)[6] nyúlnak vissza. Közismertek a második világháborút követő időszak nyugat-európai és észak-amerikai vendégmunkás-programjai.[7] A mai kényszeringázó munkásvándorlás az 1970-es években kezdődött meg az egyiptomi és ázsiai munkaerő Perzsa-öbölbe történt, nagybani importálásával. Ezt a hirtelen gazdasági fölemelkedést mutató ázsiai „tigrisek" gazdaságaiba való ideiglenes munkaerőimport követte az 1980-as években, így tehát a mai már a harmadik szakasz a kényszeringázón vendégmunkás-rendszerek történetében (Hahamovitch 2003). Az utóbbi évtizedekben újjáéledtek a korábban lanyhulni látszott vendégmunkás-programok Európában, Észak-Amerikában és Ausztráliában, immár az „ingázó/irányított munkásvándorlás" címszava alatt (Castles 2006; Hugo 2013; UNFPA and IOM 2013; Commission of the European Communities 2005a; Griffith 2014).[8]

Amíg a vendégmunkás-programok kategóriájától az ingázó vándormunka fogalma felé történő elmozdulás inkább a munkásság *térbeni mozgásának* módozataira összpontosít, addig e tanulmányban elsődlegesen az e munkaerő-mozgósítási rendszeren belül érvényesülő *értéktöbblet-elsajátítás* sajátos módozataival foglalkozom.

Az ingázó/irányított munkásvándorlást azon történeti viták tágabb összefüggésében vizsgálom, amelyek a szabad és nem szabad munkavégzés közötti ködös választóvonalról, valamint arról folytakfolynak, miféle *telosz* rejlik az olyan értelmezésben, amely szerint a „nemszabadság" már a múlté volna, míg a „tulajdonképpeni" kapitalizmus már a „szabad" bérmunkán alapszik (Corrigan 1977; Miles 1987; Steinfeld 2001; Banaji 2003; Van der Linden 2008; Stanziani 2008). Ahelyett, hogy az ingázó vándormunkát a vándorlás és a fejlődés között levő, vélelmezett kapcsolat jegyében értékelném, illetve a dolgozók emberi jogaival való visszaélés problémájaként vizsgálnám – e megközelítések tipikus jellemzője, hogy marginalizálják, érdektelennek tekintik a munkásokat mint *szubjektumokat* –, az etnográfiai anyag segítségével arra teszek kísérletet, hogy összekapcsoljam a vizsgálódás történeti és makrostrukturális elméleti kereteit. Kutatásom közvetlen alanyai azok a bangladesi férfi „vendég"-munkások, akikkel először szingapúri tartózkodásom során találkoztam. A szingapúri terepmunka után felkerestem néhány Bangladesbe visszatért volt „vendég"-munkást a falujában, hogy az otthoni társadalmi közeg ismeretében remélhetőleg árnyaltabb és sűrűbb szövetű képpel tudjak számot adni a transznacionális munkaerő-mobilitás e korunkra oly jellemző formájáról.

Kényszer-mozgatott vándormunka, fejlődés és emberi jogok

Az ideiglenes munkásvándorlást tág körben úgy tekintik, mint tökéletes megoldást arra az állítólagos összefüggésre, amely a világszerte (értsd: a globális Délen) rendelkezésre álló (az ottani országok demográfiai helyzetéből következően nagy többségükben fiatal) munkaerő és az e munkaerő iránt (a globális Észak javakban bővelkedő, elöregedő társadalmaiban) megnyilvánuló kereslet között áll fönn, különösen az olyan típusú, „alacsony képzettséget igénylő" munkatípusok vonatkozásában, amelyeket a munkafeladatok jellege miatt nem lehet külföldre kiszervezni (Castles 2013; OECD 2007; Ruhs 2006). A munkaimportra támaszkodó országok így viszonylag egyszerűen hozzáférést szereznek a globális Dél bőséges munkaerő-tartalékaihoz – anélkül, hogy a munkaerő újratermelésének terhei hosszú távon veszélyeztethetnék saját szociálpolitikai mérlegük egyensúlyát.

Persze, a transznacionális, szerződéses munkavállalók – nők és férfiak egyaránt – egyértelműen hátrányosabb helyzetben vannak, mint a helybéliek, s olykor rendkívüli diszkriminációval találják szemben

magukat a legtöbb munkaerő-importáló társadalomban. A külföldi munkavállalók társadalmi létükben, definíció szerint, sebezhetőbbek, mint a helyi állampolgárok. Másik fontos eleme az ingázó/irányított vándormunkáról szóló irodalomnak, hogy tudósok sora „rántja le a leplet" a külföldi munkásokkal szemben alkalmazott, kirívó, szélsőséges visszaélésekről – különösen, ha személyük és munkaerejük egyszerre közvetlen üzérkedés („trafficking") tárgya (Koslowski 2006; Friebel & Guriev 2006; Piper 2008; Afsar 2009; vö. Van Schendel and Abraham 2005). A vizsgálódások harmadik szála ugyanakkor „a migrációs áradat hatékony kezelésének" kérdése mentén húzódik (Martin, Abella and Kuptsch 2006; Commission of the European Communities 2005b; De Haas 2005; De Haas 2007; IOM 2008b; Skeldon 2010).

Tanulmányom épít ugyan mindezekre a hasznos fejtegetésekre, ám itt elsősorban a kényszermozgatott vándormunkások által létrehozott értéktöbblet kiaknázásának sajátságos mechanizmusai érdekelnek, azok a folyamatok, amelyekből, mint építőkövekből, fölépül a vendégmunka/átmeneti szerződéses munka gyakorlata. Vagyis e tanulmányban nem a (mégoly kirívóan durva) kivételekre, hanem a „szabályszerűségekre" összpontosítok. Azt kérdezem: valóban „szabad" bérmunka-e a transznacionális ideiglenes szerződéses munkavégzés? Ha nem, hogy s mint határozhatjuk meg ezt a munkaformát? Csakugyan, voltaképpen miként definiálhatjuk a „szabad" munkát? És mikor, mitől, hogyan lesz a munka nem szabaddá?

A munka szabadsága/nem-szabadsága

A szabad/nem szabad munka fogalmainak klasszikus marxista megkülönböztetése abból a föltevésből indul ki, hogy az ember a bérmunka szabadsága révén képes arra, hogy „megválassza a munkaadóját, s így a munkaföltételeit, illetve megválassza termelési eszközeit" (Lucassen 1997, 47). Másmilyen gondolkodásmódra vall az a szabad és a nem szabad munka közti különbségről tett megállapítás, amely szerint „a nem szabad munka fizikai vagy jogi kényszernek van alávetve, a szabad munka viszont nem" (Steinfeld and Engerman 1997, 115). Történetileg azonban a „szabad" bérmunkások csak fölöttébb ritkán választhatták meg munkáltatóikat szabadon; a nem szabad munkások fölötti rendelkezés pedig nem szükségképpen zárta ki az engedékenység és az érdekbeszámítás némely elemeit (Lucassen

1997). Valójában „a függőség és szolgaság formáinak minden árnyalata érvényben volt még jó ideig a huszadik században is" mind Kelet-, mind Nyugat-Európában (Stanziani 2013, 1; 2008). E kérdések széles körben terítéken voltak azokban a munkatörténeti vitákban, amelyek a rabszolgaságról, illetve a jobbágyságot a bérmunkával fölváltó ipari kapitalizmus kezdetén beállt makrotörténelmi átalakulásról szóltak (Steinfeld 2001; Miles 1987; Stanziani 2008; Santiago-Valles 2016). Fölbukkantak e témák a világ azon részéről íródott művekben is, ahol a bérmunka modern története során mindvégig létezett a nem szabad munka (Amin and Van der Linden 1996; Lucassen 1997; Kerr 1997; Van der Linden 2008; Breman, Guerin and Prakash 2008; Stanziani 2013), azaz ahol sem a bérmunka, sem pedig az ipari kapitalizmus megjelenése nem „törölte el" a nem szabad munkát. Ugyanakkor a jelennel foglalkozó társadalomtudományi irodalom jószerivel csak hárítani igyekszik a munkaviszonyok problémáját a munka folytonos és egyre intenzívebb informálissá válása örvén, a globális Délen éppúgy, akár Északon (Portes and Sassen-Koob 1987; Chant and Pedwell 2008). Eközben a proletariátus fogalmát egyre szélesebb körben helyettesítik valamiféle „prekariátussal" a kései neoliberális kapitalizmus vonatkozásaiban (Standing 2011; Doogan 2009; Vosko 2006). Amennyiben a nem szabad munka létét egyáltalán elismerik a mai Nyugat vonatkozásában, szerzők sora szűkíti le a fogalom jelentéskörét a szexmunkára, s így az illegalitás és az üzérkedés kérdéskörébe csúsztatják át a problémát. Más szóval: a nem szabad munkát a szakirodalom jelenetős része torzulásnak, nem pedig a kapitalizmus „normális" alkotórészének tekinti.

Csakhogy akkor mi a helyzet azokkal a szerződéses munkavállalókkal, akiket a világ szegényebb országaiból szállítanak a tőkés világ szívébe avégből, hogy a történetileg a belföldi proletariátus számára fönntartott szektorokban – így például a hajóépítésben, a szakképzett építőipari tevékenységekben vagy a gyáriparban – dolgozzanak? Az ő élettapasztalataik a választás lehetőségének jelentős hiányáról tanúskodnak, noha esetükben csak a legritkábban van szó foglyul ejtésről, emberkereskedelemről vagy közvetlen, napi szintű, brutális fizikai erőszakról. Hol helyezzük el a szabad és nem szabad munka közti sávban az ő munkaerő-„piaci" tapasztalataikat a termelőmunka[9] szférájában? És milyen következtetéseket vonhatunk le a transznacionális ideiglenes szerződéses munkavégzés és vendégmunkás-programok – amelyek meghatározásuk szerint a kényszerítés fogalmát magukban foglaló munkaformák – huszadik század végi „föltámadásából", külö-

nösen a munka és a tőke, a munkásosztály és a globális kapitalizmus történeti viszonyrendszereiről szóló viták fényében?

A következőkben konkrét kivonatokat teszek közzé három bangladesi ingázó vándormunkás élettörténetéből. E történetek két mozzanatot állítanak előtérbe a munkások életéből – a választás pillanatát, amikor is úgy határoznak, hogy tengerentúli munka után néznek, valamint a munkaerő-toborzás élményét. Mint látni fogjuk, a történetek nem elmondhatók anélkül, hogy tekintetbe ne vennénk a machinációkat, amelyek megfosztják tényleges szabadságától a vándormunkást. Itt elemzett eseteim ugyancsak rávilágítanak arra a szerepre, amit az államok által alkalmazott jogi kényszerek játszanak a külföldre készülő transznacionális vándormunkások formálisan „szabad" döntéseiben. A tanulmány rövid befejezésében az itt előterjesztett elemzésből fakadó néhány messzebb ható következményre is fölhívom a figyelmet.

Választások

Mahmud Ali

1988-ban egy fiatalember, nevezzük Mahmud Alinak, jelentkezett egy toborzóhelyen, hogy Bangladesből Irakba menne dolgozni szerződéses munkásként. Mahmud korábban csaknem tíz évig dolgozott „építőmunkásként". Mindössze nyolc éves volt, amikor apja, Zafar – aki részes bérlő parasztember volt Noakhali körzetben, Banglades délkeleti vidékén – hastífuszban hirtelen meghalt, három fiúgyermekkel magára hagyva feleségét. Egy esztendeig a rokonok kegyéből és alkalmi munkákból tengődött a család, majd Mahmud úgy döntött, hogy a fővárosba, Dakkába megy háziszolgaként munkát keresni – ez a szegény gyerekek egyik tipikus foglalkozása Bangladesben.[10] Így kezdődött vándormunkás-életének első szakasza: útja ekkor a faluból a városba vezetett. Mindössze tíz évesen kényszerült erre a „választásra".

Tizennégy éves volt, amikor építési vállalkozó alkalmazója – akit ő csak úgy emleget: *Szaheb* (Gazda) – arra biztatta, hogy kezdjen el építőmunkásnak tanulni. Mahmud hálásan kapott az alkalmon, ami lehetővé tette számára, hogy valami kézzelfogható szakmába, mesterségbe beletanuljon. Hat év telt el, amikor Mahmud egy napon „arról értesült, hogy embereket toboroznak iraki munkára". Elhatározta,

szerencsét próbál. Ezután került sor egy hosszú, állásinterjúnak nevezhető beszélgetésfélére, ahol is egy „iraki delegátor" (így mondta Mahmud) tolmács közvetítésével kérdéseket tett föl neki, mivelhogy akkoriban Mahmud még egy szót nem értett sem angolul, sem pedig arabul. A dakkai építkezéseken, kemény munkával megszerzett ismereteinek hála, kiválasztották. S így kezdődött Mahmud vándormunkás-életének második szakasza: ekkor már idegenbe készült. Ahogy szemében némi csillogásfélével fölidézte: „Emlékszem, 1988. augusztus 22-e volt... [amikor elutaztam Irakba]."

Mahmud példája döntő fontosságú elemre irányítja figyelmünket: arra, hogy meghatározóan fontos viszony áll fenn a belföldi munkaerő-áramlás és az államhatárokon túlra irányuló migráció között az ingázó munkásvándorlás történetében. Mahmud már jóval azelőtt vándormunkás volt –Dakkában – mielőtt a kétkezi munka nagybani exportja megindult volna Bangladesből a tengerentúlra. (Ez utóbbi 1976-ban kezdődött.) De gyerek volt és koldusszegény – így nem volt rá módja, hogy megfizesse a külföldi munkaközvetítő-ügynöki költségeket. Ráadásul értelmezhető szakismeretekkel sem rendelkezett, s így közvetlen toborzással nem lehetett alkalmasnak minősíteni a külföldi munkavállalásra. Az ilyen dolgozóknak gyakran a belföldi, a faluról a városba irányuló elvándorlás jelenti a első, döntő lépést.[11]

Könnyű volna úgy olvasni Mahmud történetét, mint az alacsonyabbtól a magasabb szakképzettség, a kevesebb szabadságtól a több felé emelkedő, egyirányú mozgásról szóló beszámolót. Csakhogy ő, amiként elbeszéléséből később kiderült, tizenhárom esztendei megmegszakított tengerentúli munkavégzés után egyszer csak „hagyta meggyőzni magát", hogy jobb lesz hazatérnie, hogy ott gondját viselje korábbi munkaadójának, majd pedig a Gazda családi örökségének gondozója legyen Dakkában. De hagyjuk itt félbe Mahmud Ali históriáját, és figyeljünk most inkább egy másik emberre, amint elmeséli sorsfordító döntésének történetét.

Karim Hussain

Csaknem egy évtizeddel később, a Banglades délkeleti részén fekvő Kumilla körzet egyik falujában egy fiatalember, akit Karim Hussain néven szerepeltetek itt, lassanként belátta, hogy csakis a tengerentúli munkából adódhatna számára valamilyen tisztességes megélhetés. Karim apja hagymával kereskedett. Családjuk „gazdasági helyzete", hogy Karimot idézzem, nem volt „se jó, se rossz...". Karim gyermekko-

ra, emlékezete szerint, „boldog" volt, még ha családja „nem tartozott is a középosztályhoz". Apját, Nurult úgy jellemezte, hogy „más volt, mint a nagy többség": nagyon szerette volna taníttatni a gyerekeit, még a lányait is. A hat gyerek közül Karim volt a leginkább éles eszű, s egy jó hírű intézmény tanulójaként kereskedelmi szakérettségit tett 1966-ban. Vizsgaeredményei, ahogy szégyenlősen elmondta, „...nem is voltak olyan rosszak. A második kategóriába soroltak." Ekkor abban reménykedett, hogy további kereskedelmi tanulmányok után állást kaphat majd valamelyik bankban. Balszerencséjére épp akkoriban rendültek meg a családi hagymaüzlet alapjai. Karim kifejtette, hogy ha főiskolán tanult volna tovább, a tandíja meg a lakhatása Kumilla városában havi ötezer *taká*ba (64 amerikai dollár, 2015-ös árfolyamon) került volna. Ez „rengeteg pénz" volt akkoriban a szerény anyagi hátterű, parasztvállalkozó család számára, és Karim bűntudatot érzett, ha arra gondolt, de jó is volna, ha főiskolára járhatna. Komoly lelkiismeret-vizsgálatot tartott, és arra jutott, hogy inkább külföldön próbál szerencsét, szerződéses munkával. Az ő szavait idézve: „Apám elé álltam, és azt mondtam neki: *Abba*, csináljunk valamit. Külföldre akarok menni. Meglátjuk, mit hoz a sorsom."

Karim története azt sugallja, hogy a társadalmi fölemelkedésről szőtt modernizációs álom, melynek határait a felsőfokú végzettség, a középosztálybeli foglalkozás és állás jelöli ki, bajosan váltható valóra a „nem egészen a középosztályhoz tartozó", falusi egzisztencia nyomorúságos helyzetében. Karim nagy hévvel hangoztatja, hogy idegenbe távozásáról hozott döntése nem a családja nyomására született meg benne. Ez arra vall, hogy tudatában volt a rá nehezedő sokrétű strukturális kényszereknek, és igyekezett, úgymond, „fölnőni" ahhoz a felelősséghez, amely a családfönntartásból őrá hárul – még ha nem is ő az egyedüli kenyérkereső a családban –, s amely felelősséget a hasonló társadalmi-gazdasági helyzetben levő férfiaknak, tipikusnak nevezhető életük során, óhatatlanul korán a vállukra kell venniük.

Megjegyzendő, hogy az 1990-es évek derekáig, amikor is Karim meghozta sorsfordító döntését, hogy szerződéses munkásként „világgá megy", e minta már közkeletű választási lehetőség volt a vele egyívású tizenévesek számára a bangladesi falusi társadalom nagy részében. A tisztességes megélhetést biztosító munkalehetőségek teljes hiánya a rendkívül szegény Bangladesben, valamint az, hogy a falvakban egyre több tengerentúlról visszaérkezett vándormunkással lehetett találkozni – rendszerint két kinti munka között otthon töltött „szabadságon" –, nem is beszélve az ideiglenesen hazaláto-

gató vándormunkások által mesélt történetekről, amelyek a jobb megélhetésről, a tengerentúli kalandokról meg izgalmas szórakozási lehetőségekről szóltak, mindez olyan légkört teremtett, amelyben *„bidesh kara"* (idegenbe menni) majdhogynem előírt szertartásnak számított már a fiatal falusiaknál.

A *Bureau of Manpower, Empoyment and Trainig* [a bangladesi állam munkaerő-foglalkoztatási és -képzési hivatala] szerint, az 1976 (amikor megindult a szerződéses vándormunkások kiáramlása Bangladesből) és 2005 között eltelt harminc évben ötmillió bangladesi állampolgár utazott külföldre munkát vállalni. A jelentések szerint, e vándormunkásoknak csupán 2,9%-a rendelkezett valamiféle szakképzettséggel. A többiek szakképzetlenek, betanított munkások, illetve valamilyen elemi szakképzésen átesett kétkezi dolgozók voltak, akiket legnagyobbrészt a GCC [*Gulf Cooperation Council* = Öböl-menti Együttműködési Tanács] országaiba, azaz Szaúd-Arábiába, Katarba, Kuvaitba, Bahreinbe, Ománba és az Egyesült Arab Emírségekbe irányítottak (Kibria 2011, 21). A Bangladesbe tartó pénzátutalások kétharmada még ma is a GCC-országokból érkezik,[12] jóllehet 1980 óta megnőtt az egyéb munkavállalási célországok, így Szingapúr, Malajzia és Dél-Korea, valamint Japán, Libanon és Líbia aránya is.

A külföldi munkavállalás fő vonzereje nyilvánvalón a „jobb kereset". A Világbank fölmérése szerint egy átlagos bangladesi közalkalmazott 1999-ben havonta mintegy 7 ezer takát, vagyis nagyjából 150 amerikai dollárt (250 szingapúri dollárt) keresett (Mukherjee 2001, 4–5). A kilátásba helyezett nagyobb jövedelem, s a Bangladest sújtó munkanélküliség[13] nyilvánvalóvá teszi, hogy a tengerentúli munkavállalás nem annyira választás, mint egyre inkább szükség diktálta elszánás kérdése a bangladesi dolgozók milliói számára. A globális Délen másutt végzett kutatások hasonló irányú folyamatokat tárnak föl, amelyek „fokozott mérvű kivándorláshoz és a vándormunkát előidéző szociális infrastruktúra növekedéséhez vezetnek" (Griffith 2014: XXV; Preibisch 2014; Parreñas 2015). Mahmud is, Karim is maga *választotta* azt, hogy idegenbe megy munkát vállalni – tehát nem kényszerrel vagy csalással vették rá őket. A gazdasági természetű ínség késztette őket erre az elhatározásra.

Ám történeteik jelentős eltérést is mutatnak, s ezek a kiindulópontul szolgáló osztályhelyzetük valamelyes különbségére vezethetők vissza. Karim családja nagyobb anyagi tartalékkal rendelkezett, s több értesüléshez is juthatott hozzá a tengerentúli munkáról. Ő ezért Szingapúrba igyekezhetett – a magasabb munkabérek miatt

olyannyira kívánatos helyre, ahova az olyan vándormunkások, mint Mahmud, gyér anyagi eszközeik okán képtelenek voltak eljutni. E különbség, valamint az a tény, hogy Mahmud egy kerek évtizeddel korábban ment idegenbe, megmagyarázza, hogy ő Nyugat-Ázsiába indult tengerentúli munkát vállalni, így az útiköltsége kevesebb volt ugyan, de beszámolója szerint a keresete is csupán havi 2–300 US dollárnak megfelelő összeg (2011-es átszámítás szerint).[14] Mahmud végül Malajziában kötött ki, de csak miután megjárta Irakot és Szaúd-Arábiát, megszerezte a szükséges jártasságot, tapasztalatot, és összegyűjtött annyi pénzt, hogy állni tudta a váltáshoz szükséges költségeket. Ebben az értelemben, Mahmudnak az idők folyamán megszerzett tapasztalata talán a legjobban példázza azt, amit az egyik nemrégiben megjelent tanulmány „a »szakképzetlenek« szaktudása" kifejezéssel jellemzett – vagyis hogy „az alacsony iskolai végzettséggel és a humán tőke egyéb formáival rendelkező vándormunkások jövés-menésük során szerzik meg és vetik latba szaktudásukat" (Hagan, Hernéndez-León, Demonmsant 2015, 202).

Végül megjegyzendő, hogy Mahmud – aki közvetlen toborzással került külföldre, s akkorra már a munkavégzésben sem volt tapasztalatlan újonc – gyakorlatilag semmilyen külön tiszteletdíjat, illetéket, borravalót nem fizetett azért, hogy első külföldi vendégmunkája során, az 1980-as évek végén, Irakban dolgozhasson. Karim viszont tíz évvel később már tekintélyes összeget volt kénytelen leszurkolni közvetítési díj címén azért a kiváltságért, hogy Szingapúrba mehessen dolgozni. Ezen a terepen, a munkaerő-toborzás terén folytatom alább a vizsgálódást: Mi a mobilitás ára? Mi a szerepe az iparszerű munkaerő-gazdálkodásnak, s milyen szerepet játszanak ezen belül a munkásokból történő értéktöbblet-kisajtolás különböző technikái?

Ügynökök, barátok, rokonok, szakismeretek és költségek

A BMET [*Bureau of Manpower, Employment and Training* = munkaerő-foglalkoztatási és -képzési hivatal] szerint, Bangladesben a külföldi munkavállalás költsége 2011-ben állítólag nem haladhatta meg a 85 ezer takát, vagyis maximum 1150 USD-ra rúghatott (akkori, tehát 2011-es átváltási árfolyamon).[15] Ez magában foglalja a menetjegy, a vízumkiváltás és az egyéb illetékek díját is. Az 1980-as években idegenbe szegődött munkások azt mondják, az ő idejükben 30 és 70 ezer taka között mozgó összeget kellett lefizetniük, ha alügynök segítségét

vették igénybe, ám a dolog olcsóbban megúszható volt, ha közvetlenül a GCC-országok cégeinek képviselői toborozták őket ottani munkára. A Szingapúrba tartó korai vándormunkások beszámolói szerint, nekik csupán 15–20 ezer takára rúgott a kiadásuk – lényegében csak a repülőjegyüket kellett megfizetniük akkoriban. A vándormunkásnak még az 1990-es évek elején is, úticéljától függően, csupán mintegy 80–120 ezer takára (950–1450 USD-re) volt szüksége ahhoz, hogy külföldön vállalhasson munkát. Az utóbbi években – a beszámolók szerint – a legolcsóbban Ománba és Dubaiba lehetett kijutni, ez 200–400 ezer bangladesi takába került (3600–5000 USD). Ez 2011-ben Banglades egy főre jutó bruttó nemzeti termékében kifejezve 4,1–5,7 évnyi összegnek felelt meg. Szingapúri úticél esetén, 7–9 ezer USA dollárra rúghat ennek a költsége. Alighanem a bangladesi vándormunkásokról gombolják le az egyik legmagasabb toborzási illetéket a világon.[16] Bangladesben 2012-ben a külföldi munkavállalás költsége mintegy négyszeresét tette ki az egy főre eső GNI-nek [bruttó nemzeti jövedelemnek].[17]

Még ha figyelembe vesszük is, hogy a közölt adatok némelyike valamelyest eltér egymástól, akkor is világos, hogy szerződéses munkára idegenbe utazni egyre költségesebb dologgá vált az évek folyamán. Más szóval, jelentős mechanizmusok alakultak ki arra, hogy értéktöbbletet sajtoljanak ki az elszegődni jelentkező vándormunkásokból és családjaikból, még azelőtt, hogy e dolgozók beléphettek volna a tulajdonképpeni munkafolyamatba – vagyis „a termelés tartományába, a kapitalizmus alapvető viszonylatának (kizsákmányolás, értéktöbblet kiaknázása) a működési helyébe..." (Kerr 1997, 406). De mi is a magyarázata ennek a mértéktelen költségnövekedésnek? Kezdjük az „ügynökkel" – talán a legfontosabb szereplővel szinte mindahány vándormunkás történetében.[18]

1988-ban, amikor Mahmud először készült „világgá menni", a külföldi szerződéses munkavállaláshoz szükséges ismeretek még viszonylag kevéssé voltak közkeletűek Bangladesben. Következésképpen a munkaerő iránti kereslet nagyobbnak tűnt, mint a kínálat, és a külföldi vállalatok, interjúk alapján, dakkai ügynökségek segítségével, közvetlenül toboroztak munkásokat. Akkoriban lényegében kizárólag a repülőjegy vásárlásának költsége hárult a kiutazásra készülő munkásra külföldre indulása előtt. Az erre költött 14 ezer 500 taka (mintegy 290 dollár) óriási összeg volt Mahmud számára, hiszen sem megtakarított pénze, sem bárminő vagyontárgya nem volt, amit elzálogosíthatott volna. Viszont kivételesen bizalmas, patrónusi viszonyban volt a

munkáltatójával, a Gazdával, s úgy döntött, tőle kér kölcsön. A dolgok ilyetén elrendezése kétségkívül megkímélte Mahmudot attól, hogy már külföldre indulása előtt uzsorakölcsön terhét vegye a vállára, ami munkatársai nagy részénél bevett eljárásnak számított.[20] Ugyanakkor a Gazdától való pénzkölcsönzés következtében Mahmudnak semmiféle választási lehetősége nem volt arra nézvést, mikor és melyik országba menjen külföldi munkavállalónak, és különösen nem arra, hányszor és mennyi időre szegődhet el.

Egy évtizeddel később, 1997-ben, amikor Karim készült első szingapúri útjára, drámaian más volt a helyzet. A külföldi munkáltatók közvetlen, „interjús", szakmunkásokra összpontosító munkaerő-toborzási gyakorlata még mindig kivételnek számított,[21] viszont addigra már keresztül-kasul behálózta az országot egy, a munkaerő-export újkeletű és exponenciális ütemben növekvő üzletága. Így aztán a kilencvenes évekre a gyér anyagiakkal rendelkező, külföldre készülő bangladesi munkások számára az maradt a legjárhatóbb út, hogy keres a faluja környékén valamelyik Dakkában székelő munkástoborzó ügynökséggel kapcsolatban álló megbízottat, illetve – ha meg voltak az ehhez szükséges baráti vagy rokoni kapcsolatai –, akkor egy külföldi székhelyű munkaközvetítő cég, illetve vándormunkás-felhajtó révén vágott neki a dolognak. 2011-ben mintegy 700 engedélyezett munkaerő-toborzó ügynökség működött Bangladesben. Alügynökök és felhajtók egész serege dolgozott e nagyobb ügynökségek megbízásából. Az ügynökök százezer számra hálóztak be fiatalembereket – köztük szép számban 8–10 éves gyerekeket is –, akik semmilyen mesterségben nem rendelkeztek kézzelfogható tapasztalattal. Közvetlenül a falvakból csábították be őket a transznacionális, ideiglenes munkaszerződések világába az úgynevezett „eredeti vízumok" (*original visas*) ígéretével, vagyis azzal az állítással, hogy az ilyen „vízum" segítségével minden további nélkül állást is, munkavállalási engedélyt is kapnak az adott fogadó országban.[22] Ez nem kis vonzerőt jelent, ugyanis az külföldre utazó munkásfiatalok óriási többségének az idegenbe indulás pillanatában, értelemszerűen, fogalma nincs, milyen állásra rekrutálták, és előfordul, hogy a kiutazó a megérkezése pillanatában a senki földjén találja magát. Ott áll egy ismeretlen országban munkalehetőség, jövedelem és rendezett jogi státus híján. Ez az „Alibaba"-állapot – e kifejezést használják az általam vizsgált közegben az illegális, hivatalos papírok nélküli munkásokra – az érintetteket rendőri atrocitások céltáblájává teszi a vendéglátó országban. A pár héttel korábban a bangladesi faluból „világgá ment"

fiatalok ezer számra váltak így szánalom és lenézés tárgyává – még az „eredeti vízumot" birtokló vándormunkások szemében is.

Kik ezek az ügynökök? Az 1980-as években, s még az 1990-es évek elején is, az ilyen felhajtók némelyike alkalmi megbízatások sorát megvalósítva, idővel tényleges ügynökké verekedhette föl magát. Az egyik tanulmány szerint, a felhajtók rendszerint egy adott faluközösség tanultabb, valamiféle középiskola-szerű végzettséggel rendelkező tagjai közül kerültek ki. Nemegyszer maguk is hazatért vándormunkások voltak, akik rendelkeztek bizonyos tapasztalattal a külföldi munkában, s ez megkönnyítette nekik, hogy meggyőzzék a potenciális újoncokat, hogy érdemes szerencsét próbálniuk külföldön. Korábbi tapasztalataik azt is lehetővé tették, hogy segítséget nyújtsanak az adott pályázóknak a hivatali ügyintézésben, így az útlevél kiváltása vagy az orvosi igazolás beszerzése dolgában, s hogy közvetítsenek a vándormunkás meg a dakkai ügynökség között. Viszonzásul, általában 10 és 60 ezer taka közt mozgó fejpénzt kaptak az ügynökségtől minden egyes beszervezett újonc után (Afsar 2009, 18–20). Maguktól az újoncoktól nem vártak ellenszolgáltatást.

Csakhogy a Szingapúrban dolgozó, valamint a Bangladesbe hazatért vándormunkásokkal folytatott beszélgetéseim némileg bonyolultabb képet tükröznek. A legtöbben, akikkel beszéltem, arról számoltak be, hogy az alügynök megbízatási díja igenis megjelenik a munkásokkal már a kezdet kezdetén megfizettetett „pályázati költségben". Mahmud például részletesen elmondta, hogy az az idősebb jó ismerőse, akit ő „Nana"-ként emlegetett (eredeti jelentése szerint „anyai nagyapa"), miképpen szervezte meg az ő harmadik külföldi tartózkodását:

> [Nana olyan volt]... nekem, mintha a nagyapám lett volna... Nem messze lakott tőlünk..., egyszer csak összetalálkoztam vele [Dakkában]...
>
> „*Miyan*, mondta... Épp most indítok néhány embert [Malajziába]... nem akarsz te is velük menni?"
>
> Megkérdeztem: „Mennyibe fog ez kerülni?"
>
> Mire ő azt mondta: „Nézd... Máshol 70 ezret fizetnek, de ha te tudsz adni 60 ezret... Valódi vízumaim vannak, mehetsz, »rövidre zárjuk« a dolgot."

Rákérdeztem: „Biztos ez?"

Mire ő: „Biztos".

Miután ezt megbeszéltük, azt mondta: „*Miyan,* eredj, és először is csináld meg az orvosi vizsgálatot. Ha az megvan..., én egy héten belül útnak indítalak!..." Tudja, akkoriban nem ment ez olyan könnyen. De ez az ember olyan volt hozzám, mint a *Nana*!...

Annyit mondott még: „Most menj! Majd később megadod a pénzt!"

A tízezer taka engedmény, amit Nana fölkínált Mahmudnak, a kvázi rokonsági kapcsolat részének, „baráti árnak" tekinthető. Azóta az ilyesmi már megszűnt létezni a leendő vándormunkások és „ügynökeik" között, mivel a munkaerő-fölhajtás üzleti szempontok által szervezett logikája a faluközösségek legbenső viszonyai közé is beférkőzött. Már 1997-ben is, amikor Karim azt kérte egy ügynöktől, aki családi ismerősük volt, hogy legyen vele „elnéző...", egészen mást kellett tapasztalnia. Hogy szavait idézzem:

Az ügynök tiszteletdíja... [3600 US dollár][23] volt... [És az is csak azért, mert]... ismerősünk volt az ügynök. Azt mondta: „Rendben... Most 50 ezer takával kevesebbet írok a terhedre." Ez az „levonás" azt jelentette, hogy egy év múlva 60 ezer takát kellett leszurkolnom neki.

Más szóval, az ügynök rövid határidőre pénzt kölcsönző uzsorásként járt el: magas (20%-os) kamattal terhelte meg az összeget, amivel lecsippentette a saját részét Karim leendő keresetéből.

A leendő vándormunkások megkerülhetik az „utazási irodákat" meg az „ügynököket", ha a szűkebb családjuk tagjai vagy közeli rokonaik már idegenben dolgoznak. Ahogy Mizanur Rahman szociológus írja:

Hogy egy leendő vándormunkás Szingapúrba szerződjék, szükséges hozzá egy IPA [*In-Principle Approval* = elvi jóváhagyás] a szingapúri MOM-tól [*Ministry of Manpower* – munkaerő-gazdálkodási minisztérium], amelyet a leendő vándormunkás nevével és

útlevélszámával bocsátottak ki. Az IPA-ért a toborzó ügynökök folyamodnak Szingapúrban, és ugyancsak az ő kötelességük, hogy megfelelő iratokkal igazolják, hogy az adott vállalatnál valódi munkaerőhiány van (Rahman 2009, 84).

A már külföldön dolgozó, közelebbi vagy távolabbi családtagok ugyancsak működhetnek „vándormunkás-felhajtóként" (Rahman 2009). Például egy fiatalember (nevezzük Jhantunak) azt mesélte el, hogy unokatestvére, akinek utazási ügynöksége volt Szingapúrban, s akire Jhantu csak *bhai* (testvér) gyanánt hivatkozott, intézte el az ő kiutazását, s hogy ezért őneki semmit sem kellett fizetnie. A beszélgetés egy későbbi pontján azonban, arra a kérdésre, hogy miként töltik szabad idejüket a munkások, kissé epésen ezt válaszolta:

Vannak, persze, akik mindenféle [léha] dolgokra pazarolják a pénzüket. De [a hozzám hasonlók] arra gondolnak, hogy *szüleink mindenüket föltették a kiutazásunkra*. A mi itteni keresetünktől függ a sorsuk. Amit csak küldeni tudunk nekik, arra föltétlenül szükségük van. [Kiemelés a szerzőtől.]

Más szóval, finanszírozhatta ugyan a *bhai* a szegény rokon útját, ám Jhantu utalása arra, hogy a kiutazására „mindenüket föltették" a szülei, arról árulkodik, hogy családja csekély vagyonkája – talán egy kis földecske, amelyen bételpálmát termesztettek – szolgálhatott jelzálogként a tranzakcióhoz, a tartozás és a bizonytalan jövő aggodalmaival kötve gúzsba Jhantut. Ez a gúzsba kötött állapot megszokott dolog azoknál a fiataloknál, akik életük első külföldi munkavállalási „turnusán" vannak. Hiszen a jókora kezdeti költségek, amelyek az élősködő közvetítőhálózat fönntartását szolgálják – s ennek a hálónak a munkás tágabb családjához tartozó személyek is részesei lehetnek –, voltaképpen annyit jelent, hogy a vándormunkások az első egy-két évüket „ingyen" dolgozzák le, hiszen a keresetüket már jó előre – mondhatni, még mielőtt megérkezek volna külföldi munkahelyükre – „elköltötték". Nyilvánvaló, hogy az ilyen, évekre szóló adósságcsapdába a legszegényebb és a legkevésbé képzett családok fiai esnek bele a legnagyobb valószínűséggel.

A munkástoborzó üzletág működtetésének másik alkalmazott eszköze Bangladesben a „szakképzési központ". Itt a leendő vándormunkások „szakképzésben" részesülnek, és megszerezhetik a hőn óhajtott „szakmai" képesítő bizonyítványt, ami látszatra megkönnyíti

számukra, hogy megfelelő állásban helyezkedjenek el a tengerentúlon. Különösen Szingapúrban lényeges a megszerzett képesítés, mivelhogy ott az állam kifejezetten preferálja a „megfelelő" munkások alkalmaztatását – azaz „olyan szakképzett munkásokét, akiknek kellő iskolai végzettségük és szakmai képesítésük, [valamint] többéves tapasztalatuk van".[24] Szingapúr azt az irányelvet alkalmazza, hogy eltérő „külföldimunkás-illetéket" (FWL: *foreign worker levy*) vet ki a vállalatokra aszerint, hogy speciális szakmai minősítéssel rendelkező „betanított munkást", alapszintű szakképzésen szerzett tanúsítványt fölmutató, „kevésbé képzett munkást", vagy netán „szakképzetlen" külföldi dolgozót alkalmaznak. A szingapúri állam így premizálja a bizonyítványt. Minél alacsonyabb az adott munkás szakképzettsége, annál magasabb havi illetéket vet ki az állam a vállalatokra minden egyes külföldi munkavállaló után.[25] Ezért tehát egyértelműen érdekükben áll a munkáltatóknak, hogy biztosítsák magukat afelől: a jelentkező vándormunkások megfelelő igazolásokkal, vagyis legalább alapképzettséget bizonyító okmányokkal rendelkeznek, *tekintet nélkül arra*, hogy milyen állás vár rájuk. Ahogy a TWC2 (*Transient Workers Count Too* – „Az átmeneti munkások is számítanak") nevű szingapúri civilszervezet egyik jelentése észrevételezi, a munkáltatók „csakis szakképzett munkásokat keresnek, hogy takarékoskodjanak az illetéken. Mit sem számít, hogy tényleg szükségük van-e szakképzett munkásokra, vagy pusztán csak olyanokra, akik csavarokat és szegecseket cipelnek a raktárbarakkból a helyszínre"[26] (TWC2 2013, 3).

A *Building and Construction Authority of Singapore* (BCA – szingapúri építésügyi hatóság)[27] weboldala nyolc hivatalosan elismert szakképzési központról tesz említést Bangladesben. Valójában azonban száznál is több olyan központ van Bangladesben, amelyik azt állítja magáról, hogy a BCA irányítása alatt folytat szakképzést, és ad ki tanúsítványokat (TWC2, 4). A BCA ugyan csupán azt követeli meg, hogy ezek a központok az építőipar számára indítsanak szakképző tanfolyamokat, ám a központok rutinszerűen állítanak ki hajógyártási iparágra szóló szakképzési tanúsítványokat is. Mohsin Akhter egyike azoknak a munkásoknak, akik efféle szakképzési központban nyertek „szakmunkás" képesítést. Amikor rákérdeztem a hajóipari tanúsítványokra, elmagyarázta: „A tényleges szakképzés főként építőipari, nem hajógyári munkákra ad képesítést. Akik viszont kétszer-háromszor is megbuknak, és soha nem fogják tudni letenni a vizsgákat, azokat a hajógyárba irányítják...".

Jómagam otthonában találkoztam Mohsinnal egy Dakka-közeli faluban, 2011-ben. A többi munkáshoz képest, akiket eddig fölemlítettem, Mohsin jóval fiatalabb. Annak a nemzedéknek a tagja, amelynek apjuk/nagybátyjuk már dolgozott a tengerentúlon. Családja gazdagnak nem mondható, de kétségkívül tehetősebb ma már, mint volt évtizedekkel ezelőtt, amikor nagyapja temérdek küszködéssel abból tartotta el családját, hogy egyszerű „cukorfalatokat" (*batasha*) árusított. Mohsin, aki a legidősebb fiú a családban, úgy határozott, hogy beiratkozik a *Comfort-Setsco* szakképzési központba, amelyet az egyik legnagyobb „munkaerő-szolgáltató" konszern – a *Penguin International Ltd.* – alapított Dakkában akkortájt, amikor ő középiskolai tanulmányainak vége felé járt.[28]

A TWC2 szerint a képzés átlagos ára e központokban nagyjából 3000 szingapúri dollár, vagyis 2400 amerikai dollár, a 2013-as átváltási árfolyamon.[29] Ezen túl a leendő vándormunkást terheli a 40–150 szingapúri dollár (31–150 USD) között mozgó, egyenruhára, kosztra és szállásra havonta beszedett „egyéb" költség. A tanfolyam időtartama mindössze két és fél hónap, de a tanoncnak rendszerint további hét-nyolc hónapot kell várnia arra, hogy levizsgázhasson. Ezalatt havi bérleti díjat fizet a szállásért és az élelemért. Számos jelentkezőnek azért nem sikerül bizonyítványt szereznie, mert idő- és helyszűke miatt nem kerül rá a sor, hogy gyakorlati munkáját teszteljék és értékeljék (TWC2, 10–11). Mohsin is, úgy látszik, ezt tapasztalta. Így emlékezik vissza rá:

> [Sokáig húzódott, amíg helyet és időpontot kaptunk a gyakorlatra.] Öt-hat hónapig toporogtunk az alapszinten... Ráadásul, ha valaki megbukott... 25 ezer takát gomboltak le róla [355 USD 2007-ben]... Legelőször kovács–hegesztő szakmában vizsgáztattak... 100%-ra teljesítettem... Csináltak egy röntgen-átvilágítást [ellenőrizni a hegesztést]... azon is jónak bizonyultam... Csak hát... Szingapúrból... [90 vizsgázóból] mindössze 32-en mentünk át a vizsgán, a többieket megbuktatták... Tipikus volt a bukásoknak ez a magas aránya... a kétharmad megbukott... Így működött a rendszer...

A következőkben a frissen képesített újoncnak újabb 4000 szingapúri dollárjába került [3100 USD], hogy „szakmunkára" helyezzék. Az elhelyezkedéshez megkívánt szakmunkás-bizonyítvány teljes költsége 2013-ban általában tehát 6–7 ezer szingapúri dollárra

(4750–5550 USD), vagyis Banglades egy főre jutó éves nemzeti termékének (ami 2010–2014 között 1096 amerikai dollárnak felelt meg) négy-ötszörösére rúgott.[30] De sem az egyikre, sem a másikra nincs garancia. Számos vándormunkás ugyanis kénytelen azzal szembesülni, hogy a cégnél, amely alkalmazta őt, nincs is olyan munkahely, amilyenre „kiképezték". Így aztán ez a cég továbbadja, kikölcsönözi alkalmazottját olyan vállalatoknak, ahol „szakképzetlen" munkára: betonhordásra, betonkeverésre vagy -locsolásra fogják. Ezért a munkáért persze jóval kevesebb bért kap, mint amennyit a szakképzés kezdetén ígértek neki Bangladesben. Mohsin például kb. 275 ezer–300 ezer takát [3850–4260 USD] költött arra, hogy hegesztő bizonyítványt szerezzen egy szakképző központban – valójában csak azért, hogy egy olyan építőipari munkaerő-utánpótlással foglalkozó társaság „munkaerő-tartalékainak" sorába léphessen, amely sohasem végzett semmilyen építőipari tevékenységet.

A TWC2 becslése szerint, évente nagyjából 240 millió szingapúri, vagyis mintegy 190 millió amerikai dollárt sajtolnak ki a bangladesi kezdő vándormunkásokból a szakképzési üzletág közbeiktatásával (TWC2, 11). Ez minden bizonnyal jókora hozamnak számít bármely „vállalkozásnál". De ami az értéktöbblet kisajtolásának módjait és a munkások ezzel összefüggő helyzetét illeti, itt és most csupán két dolgot emelek ki. Először is, megjegyzendő, hogy a „szakképzési biznisz" haszonélvezői nem a sokat szidalmazott, a hierarchia alján elhelyezkedő „alügynökök", hanem az egymással összejátszó bangladesi nagyvállalkozók és a szingapúri munkaerő-importáló cégek, amelyeknek egyértelműen tulajdonukba tartoznak a szakmunkásvizsga-központok, és amelyek résztulajdonosai a számtalan nem hivatalos vizsgaközpontnak. Ennélfogva „nem kérdéses" – amiként a TWC2 jelentése állítja –, hogy annak a profitnak a zöme, amelyet a munkaerő-toborzási üzletágnak ez a jövedelmező szegmense termel ki, Szingapúrban landol (TWC2, 11). Annyi mindenesetre egyértelmű, hogy a szingapúri munkáltatók tetemes hasznot húznak a „magasabb képzettség-alacsonyabb illeték"-rendszerből azáltal, hogy Bangladesbe költöztették a szakképzést, és a „képzés költségeinek" terhét áthárítják a vándormunkára jelentkezőkre, akiknek a leendő állása nem is igényelne szaktudást.

Tehát mind a „szakképzési központ" biznisze, mind pedig a szokásos „ügynök-kiutaztatási" rendszer nem egyéb, mint a vándormunkásokból értéktöbbletet kicsikaró mechanizmus, amely *már a politikai-gazdaságtani értelemben vett forgalom körében működésbe lép, azaz még*

azelőtt, hogy a munkások belépnének munkahelyükre a céltársadalmakban. Úgy tűnik, szemben a közismert adósrabszolgaság intézményével – ahol a leendő munkáltató nyújt kölcsönt a leendő alkalmazottjának abból a célból, hogy magához láncolja munkásait (Jain 1984; Friebel & Guriev 2006) – a mai kényszermozgatott *munkásvándorlás során a munkás az, aki az induláshoz szükséges, kezdeti kölcsönt nyújtja avégett, hogy biztosítsa saját, jövőbeli külföldi kizsákmányoltatását.*

Másodszor, mivel mindez a falusi társadalom viszonyai között meglehetősen sokba kerül, csakis tekintélyes tartalékkal rendelkező családok engedhetik meg maguknak, hogy fiaikat szakképzési központba küldjék. A bangladesi falvakban ma az efféle tartalékok forrása tipikusan a külföldi munka, amelyet – főként az Öböl-menti országokban – a férfiak korábbi nemzedéke végzett. Az az értéktöbblet tehát, amelyet ma sajtolnak ki a munkaerő-toborzás folyamán a Szingapúrba készülő vándormunkásokból, egyben része annak az értéktöbblet-elsajátítási folyamatnak is, amely az előző nemzedékek szörnyű kizsákmányolás körülményei között végzett munkája révén fölhalmozódott megtakarításainak formájában került haza. Nyilvánvaló: ha e megtakarításokat egy darabka föl megszerzésébe vagy egy piactéri boltocska bérletébe fektethették volna ezek a családok, ezzel kiegészíthették volna a családi jövedelmet, s a következő nemzedék iskoláztatására is fordíthatták volna. A transznacionális migrációról szóló szakirodalom egyik legelfogadottabb megállapítása, hogy a (be)vándorlók első nemzedékének azért kell küszködnie, hogy majd a következő nemzedék jobban élhessen. A kispénzű bangladesi vándormunkások tapasztalata viszont a munkaerő-mozgatás olyan rendszeréről tanúskodnak, ahol a magas profitot termelők, ám semmibe vehetők és kisemmizhetők nemzedéke termelődik újjá egész sor bántóan igazságtalan haszonszerzési praktika révén, amelyek ugyanakkor legálisnak és elfogadottnak számítanak a transznacionális szerződéses munka világában.

Záró következtetés

E tanulmány a kényszermozgatott / irányított munkásvándorlás jelenségét vizsgálja – a vendégmunkával kapcsolatos gyakorlat kialakult rendjének olyan formáját, amely egyre nagyobb jelentőségre tesz szert az 1980-as évek óta világszerte. Az értéktöbblet elsajátításának néhány olyan módozatára helyezi a hangsúlyt, amelyek velejárói

az effajta rendszeres helyváltoztatáson alapuló munkavállalásnak. A tanulmány, miközben a bangladesi vándormunkás férfiak körében Szingapúrban és az Öböl-menti országokból hazatért vándormunkások között egy sor bangladesi faluban végzett etnográfiai terepmunka eredményeiből merít, két fontos mozzanatra összpontosít az ingázó vándormunkásság életében: a külföldi munkavállalásra vonatkozó döntésükre, illetve toborzásuk rendjére. Mindkét altémában azokra a mozzanatokra figyeltem elsősorban, amelyek révén megfosztják a munkavállalókat attól a lehetőségüktől, hogy maguk választhassák meg saját lét- és munkaföltételeiket, olyan csuszamlós terepre kényszerítve őket a szabadság és a viszonylagos nem- szabadság között – állítólag ezek volnának a munkásság állapotát történetileg meghatározó kontinuumskála kezdő- és végpontjai –, amely az utóbbi felé lejt. Érvelésem lényege az, hogy a kényszerű korlátok, amelyek két tényezőből születnek – egyrészt a tömeges szegénység s az optimális életkörülmények megválasztásának ebből következő lehetetlensége, másrészt pedig a kifinomult módszerekkel működő munkaerő-export „üzletága" által kíméletlenül kisajtolt extraprofit –, elmaszatolják „a beleegyezés és a kényszer közti határvonalat". Így zajlik az engedelmes, nem állampolgár, ideiglenes szerződéses munkások – a „tökéletes (be)vándorló" – tömegtermelése, mintegy előkészítve őket arra, hogy külföldre érkezésük után megindulhasson a még intenzívebb értéktöbbletet-elsajátítási folyamat második, külföldi fázisa (Hahamovitch 2015, 229; 2003).

Az élettörténetek föltárják továbbá, hogy míg a lelkiismeretlen közvetítő – a felhajtó és az „ügynök" – ideáltípusa már szinte közhelynek számít a korlátozott erőforrásokkal rendelkező népek transznacionális vándormunkásságáról szóló szakirodalomban, mind az ügynök, mind a profitkiaknázás sokféle köntösben, sokféle intézményi mechanizmuson keresztül jelenik meg. Még a fogadó ország – adott esetben Szingapúr – munkáltatói is részt vesznek e folyamatban. A tanulmány rámutat azokra az utakra-módokra is, amelyek révén a fogadó államok munkaügyi rendelkezései beszüremlenek a jelentkező vándormunkások millióinak életébe a globális Délen, megszabják és körvonalazzák álmaikat és csalódásaikat jóval ezelőtt, hogy megérkeznének az országhatárra. Mint az imént bemutatott bizonyítékok tanúsítják, a szabad és a kényszerű munka közötti határ definíciója valójában nem „elvont és időtlen" (Stanziani 2008, 51), hanem újra meg újra realizálódik a történetileg sajátságos társadalmi gyakorlatban.

A munka és a munkásság történetírásában megjelenő újabb fejlemények arra vallanak, hogy „a »szabad« munka és a kényszermunka formáinak története szoros kapcsolatban áll egymással", és hogy a kettő formáját „egymáshoz képest határozták meg és gyakorolták" a tizenhetediktől a huszadik század elejéig (Stanziani 2013, 3–5). Miként történészek sora ismételten megállapította, a szabad és a kényszerű munka mint fogalom és mint intézményes gyakorlat ilyetén viszonylagossága alapjául szolgált a szó szorosabb értelmében kapitalista (úgymond: szabad és liberális) Nyugat és a még feudális (úgymond: kényszeren alapuló és elmaradott) Kelet/nem-Nyugat közötti megkülönböztetésnek (Wolff 1994; Melegh 2006; Guha and Spivak 1988; Stanziani 2013). E fejtegetések fényében két egymáshoz kapcsolódó kérdés kínálkozik jövendő kutatások terepéül. Az első az, hogy mik lehetnek az elméleti és történelmi következményei a változatos utakon-módokon kikényszerített / nem szabad munkaformák egész színképe újabban észlelt újjáéledésének – még ha ez nem éri is el, csak közelít a rabszolgasághoz, némelyek szerint[31] – méghozzá a tőkés Nyugat kellős közepén? A második ide vágó kérdés, hogy mi módon húzhatnának hasznot a munka múltbeli történetének kutatói és a társadalomtudósok, akik a jelent tanulmányozzák, abból, hogy rendszeresen belekapcsolódnak egymás kutatásaiba, érdemben reflektálnának egymás felfedezéseire. Szónokinak tekinthető ugyan az utóbbi kérdés, mégis megfontolandó, milyen kevés út vezet valódi párbeszédhez a munka és a munkásság olyan tudományos kutatói között, akik eltérő szaktudományi háttérre támaszkodnak. Reményeim szerint, a fönti elemzés azt mutatja, hogy az interdiszciplináris kapcsolatfölvétel és együttműködés sok mindenben gyümölcsözőnek bizonyul a munkaügyek tanulmányozása terén, mind a hozzáállást illetőn, mind pedig a kutatás lényeges kérdéseiben.

Jegyzetek

[1] Az e tanulmányban összefoglalt téma részletesebb kifejtését lásd Mahua Sarkar: Constrained Labour as Instituted Process: Transnational Contract Work and Circular Migration in Late Capitalism. *European Journal of Sociology,* 58, (2017) 1, 171–204.

[2] http://www.unfpa.org/pds/migration.htlm

[3] A társadalomtudósok némelyike megkülönbözteti az ingázó munkásvándorlást (*circular migration*) a szerződéses munkásvándorlástól (*contract migration*), amelynek velejárója az „ideiglenes tartózkodási hely többé-kevésbé kényszerű és

irányított formája" (Zoomers, idézi Skeldon 2010, 24). Én szívesebben használom egymással fölcserélhetőn az ingázó és az irányított vándormunkát az összes olyan munkáltatási formára, amely az idegen állampolgárságú dolgozókat céltudatosan tartja bizonytalanságban és állandó rendelkezési állományban. Egyetértek Stephen Castles megállapításával, miszerint az ingázó vándormunka a mozgásban levő ideiglenes kényszermunkára ragasztott „pozitívabb színezetű címke" (Castles 2009, 21). Talán az irányított vándormunka meghatározása – mint jogszabályi rendelkezés, amely megengedi „a külföldieknek... [hogy belépjenek] a hazai munkapiacra, tervszerű gazdasági szolgáltatások, legfőképpen idénymunkák elvégzése végett" (Griffith 2014, XII) – őszintébb értékelését tükrözi azoknak a munka- és mozgósítási formáknak, amelyeknek kötelező velejárója az ideiglenesség.

[4] Az „irányított" munkásvándorlás (*managed migration*) szívesebben használt kifejezés Észak-Amerikában, míg az „cirkuláris" munkásvándorlás (*circular migration*) inkább használatos másutt világszerte.

[5] Némelyik tudós megkülönbözteti az cirkuláris munkásvándorlást (*circular migration*) a szerződéses munkásvándorlástól (*contract migration*), amelynek velejárója az „ideiglenes tartózkodási hely többé-kevésbé kényszerű és irányított formája" (Zoomers, idézi Skeldon 2010: 24). Az ingázás fogalmának e sajátságos használata leginkább a kelet-európai munkásság Nyugat-Európába és vissza Kelet-Európába irányuló mozgásáról szóló vitákban található. Lásd például Molodikova 2008; Calgar et al. 2011; Gómy és Kindler 2016. Én szívesebben használom egymással fölcserélhetőn az ingázó és az irányított vándormunkát az összes olyan munkáltatási formára, amely az idegen állampolgárságú dolgozókat – különösen azokat, akik a globális Délről Északra vándorolnak – céltudatosan tartja bizonytalanságban és állandó rendelkezési állományban.

[6] Herbert 1990; Crush, Jeves és Yudelman 1991; Hahamovitch 2015.

[7] Griffith 2014: Castles 2006; Surak 2013.

[8] Az Egyesült Államokban az ideiglenes szerződéses munkások bebocsátása 1996 és 2006 között csaknem megkétszereződött. Ausztráliában az ideiglenesen bebocsátottak száma fölülmúlja az állandó jelleggel letelepedőkét (Hugo 2004). Az OECD országai között az idegen munkások átmeneti vándorlása évi 4%-ról 5%-ra nőtt 2000 óta (Abella 2006). Szingapurban a teljes munkaerő 40%-a külföldön született (Hong Phua et al. 2013), Malajziában mintegy 25%-a (Kaur 2010). A sajtóban idézett hivatalos számadatok szerint, 2012-ben Szaúd-Arábiában a munkaerő 66%-át külföldi munkások tették ki, http://www.reuters.com/article/2013/04/10/saudi-labour-crackdown-idUSL5NOCV38[20130410], Katarban pedig 90%-át [The Guardian, 25 September 2013] http://www.theguardian.com/world/2013/sep/25/revealed-qatars-world-cup-slaves.

[9] „Csak az a munkás termelő, amelyik értéktöbbletet termel" (Marx 1961, 509). [„A tőke" I. kötet, *MEM* 23, 474.]

[10] 4,7 millió 5–14 éves gyermek dolgozik Bangladesben, túlnyomórészt nem hivatalosan. Unicef: *Child Labour in Bangladesh.* 2010. http://www.unicef.org/bangladesh/Child_labour.pdf

[11] E tekintetben Mahmud tapasztalata hasonló a tengerentúlra szerződött bangladesi nők „többlépcsős" vándormunka-vállalásához (Afsar 2009, 9), vagy a H-2B-s mexikóiakéhoz [H-2B: ideiglenes munkavállalási vízum külföldi, nem mezőgazdasági munkások számára az USA-ban], akik mexikói üzemekben szerzik meg a

nagyüzemi élelmiszergyártásban megkövetelt szakmai gyakorlati tapasztalatot, mielőtt az Egyesült Államokba vándorolnának rákokat válogatni és tisztogatni (Griffith 2014: XXIV), vagy még a „kispénzű" filippin háztartási alkalmazottak „lépcsőzetes nemzetközi vándorlásához" is (Paul 2011: 1843).

[12] *Migration News*, 20. k., 3. sz., 2013 július. http://migration.ucdavis.edu/mn/more.php?id=3851_0_3_0 (Megtekintés: 2013. december 13.)

[13] A The CIA World Factbook mindössze 5%-ra teszi a munkanélküliséget, ám a belföldi alulfoglalkoztatottságot 40%-ra becsüli Bangladesben. https://www.cia.gov/library/publications/the-world-dactbook/geos/bg.html (Megtekintés: 2013. április 17.)

[14] *Migration News*, 20. k., 3. sz., 2013 július. http://migration.ucdavis.edu/mn/more.php?id=3851_0_3_0 (Megtekintés: 2013. december 13.)

[15] Interjú a BMET és BOESL (Bangladesh Overseas Employment and Services Ltd.) tisztviselőivel; Afsar 2009, 27.

[16] Egy nemrégi ILO-jelentés szerint, egy átlagos bangladesi vándormunkást, aki az Arab-öbölbe készül, toborzási díj, illeték és tiszteletdíj formájában végül is 309 ezer 259 taka (vagyis 3 ezer 893 USD) megfizetése terheli (*The Cost* XI.).

[17] A Világbank szerint, Banglades egy főre jutó bruttó nemzeti jövedelme (GNI) 2002-ben 950 USD volt. Lásd: data.worldbank.org/country/bangladesh.

[18] A vándormunkások beszámolóiban a munkástoborzó ügynökségek „utazási irodák" gyanánt szerepelnek, az „ügynök" pedig voltaképpen alügynök/felhajtó, aki az „utazási irodának" dolgozik.

[19] 1999-es átváltási arány. Nem sikerült ilyen adatot találnom 1988-ra. Lásd http://www.xe.com/. A bangladesi taka első jelentős leértékelésére 1975 óta 2000–2001-ben került sor (Zahid 2001).

[20] Egy tanulmányban idézett fölmérés szerint, a megkérdezettek csaknem 90%-a arról számolt be, hogy uzsorásoktól fölvett kölcsönből és egyéb forrásokból finanszírozta kiutazását külföldre (Afsar 2009, 28).

[21] Afsar (2009) az Öbölben dolgozók köréből merített 60 fős mintavételében csupán egy fő akadt, akit közvetlenül valamelyik munkáltató toborzott.

[22] Néha úgy emlegetik, mint „*bhalo*, vagyis jó vízum" (Afsar 2009). Az általam meginterjúvolt munkások által használt „eredeti vízum" kifejezés legtöbbnyire arra a bonyolultabb eseménysorra vonatkozik, amelyikben nem arról volt szó, hogy a „vízum" – voltaképpen: munkavállalási engedély! – jó munkát biztosít-e, hanem hogy egyáltalában takar-e valamiféle állást.

[23] 1999-es átváltási árfolyamon.

[24] *Ministry of Manpower:* http://www.mom.gov.sg/passes-and-permits/work-permit-for-foreign-worker/foreign-worker-levy/skilled-worker-levy

[25] A szingapúri építőipari szektorban, 2015-ben, egy „alapképzettségű" (R2 kategóriás munkavállalási engedély) külföldi munkás után havonta fizetendő illeték 550 szingapúri dollár volt, míg egy magasabb képesítéssel rendelkező (R1 kategóriás munkavállalási engedély) után csak havi 300. A hajóépítő és a földolgozó iparban hasonlóképpen magasabb egy képzetlen munkás után fizetendő havi illeték (400, illetve 450 szingapúri dollár), mint egy szakmunkás után fizetendő (300 S$). Forrás: ANNEX A-5: Changes to Foreign Worker Levies, Ministry of Finance, Government of Singapore. (http://www.singaporebudget.gov.sg/data/budget_2015/dowload/annexa5.pdf)

[26] Transient Workers Count Too 2014. A bangladesi szakképzési központok pénznyelő gépekké váltak. http://twc2.org.sg/2013/09/22/ training-centres-in-bangladesh-have-become-money-minting-machines/ (Ismételt megtekintés: 2014. május 10.)
[27] https://www.bca.gov.sg/academy/Testcenters.aspx
[28] http://penguin-srci.com/overview.html (Megtekintés: 2016. január 4.)
[29] Ez az összeg 2015-ben mintegy 2 ezer 114 USD-re rúgott.
[30] Lásd http://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD
[31] Bales and Soodalter 2010; SPLC 2013.

Hivatkozások

Abella, Manolo 2006: *Policies and Best Practices for Management of Temporary Migration*. Population Division, Department of Economic and Social Affairs, United Nations Secretariat.

Afsar, Rita 2009: *Unraveling the Vicious Cycle of Recruitment: Labor Migration from Bangladesh to the Gulf States. Working Paper, 63*. Geneva, International Labour Organization.

Amin, Shahid and van der Linden, Marcel (eds.) 1996: *"Peripheral Labour ?" Studies in the History of Partial Proletarianization. International Review of Social History Supplement*. Cambridge, Cambridge University Press.

Bales, Kevin and Soodalter, Ron 2010: *The Slave Next Door: Human Trafficking and Slavery in America Today,* Berkeley and Los Angeles, University of California Press.

Banaji, Jairus 2003: The Fictions of Free Labour, Contract, Coercion, and So-called Unfree Labour, *Historical Materialism*, 11, 3: 69–95.

Brass Tom 2003: Why Unfree Labour is Not 'So-Called': The Fictions of Jairus Banaji. *The Journal of Peasant Studies*, 31, 1: 101–136

Breman, Jan, Guérin, Isabelle, Prakash, Aseem (eds.) 2009: *India's Unfree Workforce: Of Bondage Old and New*, New Delhi, Oxford University Press.

Caglar, Ayse et al. 2011: *Circular Migration Patterns: Migration between Ukraine and Hungary*. Metoikos Project, Florence, European University Institute.

Castles, Stephen 2006: Guestworkers in Europe: A Resurrection? *International Migration Review*, 40, 4: 741–766.

Castles, Stephen 2009: Development and Migration–Migration and Development: What Comes First? Global Perspectives and African Experiences. *Theoria: A Journal of Social and Political Theory*, 56, 121: 1–31

Castles, Stephen 2013: The Forces Driving Global Migration. *Journal of Intercultural Studies*, 34, 2: 122–140.

Chant, Sylvia and Pedwell, Carolyn 2008: *Women, Gender and the Informal Economy: An Assessment of ILO Research and Suggested Ways Forward*, Geneva, International Labour Office, ILO.

Cohen, Robin (ed.) 1995: *The Cambridge Survey of World Migration*, Cambridge, Cambridge University Press.

Commission of European Communities 2005a: *Migration and Development: Some Concrete Orientations.* Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, the European Economic and Social Committee and

the Committee of the Regions. COM (2005) 390 Final. Brussels, Commission of the European Communities.

Commission of European Communities 2005b: *Policy Plan on Legal Migration.* Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. COM (205) 669 Final. Brussels, Commission of the European Communities.

Corrigan, Philip 1977: Feudal Relics or Capitalist Monuments? Notes on the Sociology of Unfree Labour, *Sociology* 11: 435–463.

Crush, Jonathan, Jeeves, Alan, Yudelman, David 1991: *South Africa's Labour Empire: A History of Black Migrancy to the Gold Mines*, Boulder, Westview Press.

De Haas Hein 2007: Turning the Tide? Why Development will not stop Migration, *Development and Change,* 38, 5: 819–841.

Doogan, Kevin 2009: *New Capitalism? The Transformation of Work*, Cambridge, Polity Press.

Friebel, Guido and Guriev, Sergei 2006: Smuggling Humans: A Theory of Debt-Financed Migration, *Journal of the European Economic Association* 4, 6: 1085–1111.

Górny, Agata and Kindler, Marta 2016: *The Temporary Nature of Ukranian Migration: Definitions, Determinants and Consequences* (Springer).

Griffith, David (ed.) 2014: (Mis)managing Migration: Guestworkers' Experiences with North American Labor Markets (Santa Fe, School for Advanced Research Press).

Guha, Ranajit and C. Spivak, Gayatri 1988: *Selected Subaltern Studies*, New York, Oxford University Press.

Hagan, Jacqueline M., Rubén, Hernández-León, Demonsant, Jean-Luc 2015: *Skills of the "unskilled": Work and Mobility among Mexican Migrants.* Los Angeles and Berkeley, University of California Press.

Hahamovitch, Cindy 2003: Creating Perfect Immigrants: Guestworkers of the World in Historical Perspective, *Labor History,* 44, 1: 69–94.

Hahamovitch, Cindy 2015: Slavery's Stale Soil: Indentured Labor, Guestworkers, and the End of Empire, in Bender Daniel E. and Jana K. Lipman (eds.): *Making the Empire Work: Labor and United States Imperialism* New York, New York University Press.

Herbert Ulrich 1990: *A History of Foreign Labor in Germany, 1880-1980: Seasonal Workers, Forced Laborers, Guest Workers*, Ann Arbor, University of Michigan Press.

Hong Phua, Kai et al. 2013: *Health of Migrants in Singapore*. Lee Kuan Yew School of Public Policy, National Uni- versity of Singapore. http://www.asef.org/images/docs/Session%203_2_Kai%20Hong%20Phua_Preliminary%20results%20of%20studies%20of%20Singapore%20and%20Hon%20Kong%20SAR_1.pdf)

Hugo, Graeme 2013: *What We Know About Circular Migration and Enhanced Mobility*. Migration Policy Institute, Washington D.C..

International Organization for Migration 2008a: *Permanent or Circular Migration? Policy Choices to Address Demographic Decline and Labour Shortages in Europe*, Geneva, IOM.

International Organization for Migration 2008b: *World Migration Report 2008. Managing Labour Mobility in the Evolving Global Economy*. Geneva, IOM.

Jain, Ravindra 1984: South Indian Labour in Malaya, 1840–1920: Asylum, Stability and Involution, in Saunders, Kay (ed.): *Indentured Labour in the British Empire, 1834–1920*, London, Croom Helm: 158–182.

Kale, Madhavi 1998: *Fragments of Empire: Capital, Slavery, and Indian Indentured Labor in the British Caribbean*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press.
Kaur, Amarjit 2010: Labour Migration in Southeast Asia: Migration Policies, Labour Exploitation and Regulation, *Journal of the Asia Pacific Economy,* 15, 1: 6–19
Kerr, Ian, 1997: Free or Unfree? Railway Construction Labour in Nineteenth Century India, in Brass, Tom and Marcel van der Linden (eds.): *Free and Unfree Labour: The Debate Continues*. Bern, Peter Lang AG: 405–426.
Kibria, Nazli 2011: *Muslims in Motion: Islam and National Identity in the Bangladeshi Diaspora*. New Brunswick, Rutgers University Press.
Koslowski, Rey 2006: The Mobility Money Can Buy: Human Smuggling and Border Control in the European Union in Messina, Anthony M. and Gallya Lahav (eds.): *The Migration Reader: Exploring Politics and Policies*. Boulder, Colorado: Lynne Rienner Publishers Ltd.: 571–587.
Lucassen, Jan 1997: Free and unfree labour before the twentieth century: A brief overview, *in* Brass Tom and Marcel van der Linden (eds.): *Free and Unfree Labour: The Debate Continues*. Bern, Peter Lang AG: 45–56.
Martin, Philip, Abella, Manolo and Kuptsch, Christine (eds.): 2006: *Managing Labor Migration in the Twenty-first Century*. New Haven, Yale University Press.
Marx, Karl 1961: *Capital: A Critique of Political Economy*, Vol. I. Moscow, Progress Publishers.
Melegh Attila 2006: *On the East-West Slope: Globalization, Nationalism, Racism and the Discourses on Central and Eastern Europe*. Budapest, Central European University Press.
Miles, Robert 1987: *Capitalism and Unfree Labour: Anomaly or Necessity?* London, Tavistock Publications.
Molodikova, Irina, 2008: Patterns of East to West Migration in the Context of European Migration Systems: Possibilities and Limits of Migration Control, *Demográfia* 51, 5: 5–35
Mukherjee, Ranjana (ed.): 2001: *Bangladesh: The Experience and Perceptions of Public Officials,* Volume 23-507. World Bank Publications.
Newland, Kathleen 2009: *Circular Migration and Human Development. United Nations*
Development Programme. Human Development Reports. Research Paper 2009/42 http://hdr.undp.org/en/reports/global/hdr2009/papers/HDRP_2009_42.pdf, megtekintve: 2010. május 5.
Newland, Kathleen Mendoza, Dovelyn R. and Terrazas, Aaron 2008: Learning by Doing: Experiences of Circular Migration, *Insight*, Washington D.C., Migration Policy Institute.
Northrup, David 2005: *Indentured Labor in the Age of Imperialism, 1934–1922*. Cambridge, Cambridge University Press.
Organisation for Economic Cooperation and Development [OECD] 2007: *International migration outlook: annual report 2007*. Paris, Organisation for Economic Cooperation and Development.
Parreñas, Rhacel S. 2015: *Servants of Globalization: Migration and Domestic Work*, Second edition. Stanford, Stanford University Press.
Paul, Anju M. 2011: Stepwise International Migration: A Multistage Migration Pattern for the Aspiring Migrant, *American Journal of Sociology*, 116, 6: 1842–86.

Piper, Nicola (ed.) 2008: *New Perspectives on Gender and Migration: Livelihoods, Rights and Entitlements*. New York, Routledge.

Portes, Alejandro and Böröcz, József 1989: Contemporary Immigration: Theoretical Perspectives on its Determinants and Modes of Incorporation, *International Migration Review*, 23, 3: 606–630.

Portes, Alejandro and Sassen-Koob, Saskia 1987: Making it Underground: Comparative Material on the Informal Sector in Western Market Economies. *American Journal of Sociology*, 93 (1), 30–61.

Preibisch, Kerry 2014: Managed Migration and Changing Workplace Regimes in Canadian Agriculture in Griffith David (ed.): *(Mis)managing Migration: Guestworkers' Experiences with North Amecian Labor Markets*. Santa Fe, School for Advanced Research Press: 83–106.

Rahman, Md. Mizanur 2009: *In Quest of Golden Deer: Bangladeshi Transient Migrants Overseas* (VDM Verlag).

Ruhs, Martin 2006: The Potential of Temporary Migration Programmes for Future International Migration Policy, *International Labour Review,* 145, 1-2: 7–35.

Santiago-Valles, Kelvin 2016: Forced Labor in Colonial Penal Institutions Across the Spanish, U.S., British, and French Atlantic, 1860s-1920s, in van der Linden Marcel and Rodriguez Magaly García (eds.): *On Coerced Labor: Work and Compulsion after Chattel Slavery*. Leiden: Brill, 73–97.

Skeldon, Ronald, 2010: Managing Migration for Development: Is Circular Migration the Answer? *The Whitehead Journal of Diplomacy and International Relations*, Winter/Spring: 21–33.

Standing, Guy, 2011: *The Precariat: The New Dangerous Class* (London, Bloomsbury).

Stanziani, Alessandro 2008: Free Labor-Forced Labor: An Uncertain Boundary? The Circulation of Economic Ideas between Russia and Europe from the 18th to the Mid-19th Century. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 9, 1, Winter (New Series): 27–52.

Stanziani, Alessandro 2013: Introduction, in Stanziani Alessandro (ed.): *Labour, Coercion and Economic Growth in Eurasia: 17th-20th Centuries*. Leiden, Brill: 1–26.

Steinfeld, Robert J. 2001. *Coercion, Contract, and Free Labor in the Nineteenth Century*, New York, Cambridge University Press.

Steinfeld, Robert J. and. Engerman, Stanley L 1997: Labor – Free or Coerced? A Historical Reassessment of Differences and Similarities, in Brass, Tom and van der Linden, Marcel (eds.): *Free and Unfree Labour: The Debate Continues* (Bern, Peter Lang AG).

Surak, Kristin 2013: Guestworkers: A Taxonomy, *New Left Review* 84: 84–102.

Thomas, Derrick 2014. Foreign nationals working temporarily in Canada, *Statistics Canada*. Available at http://www.statcan.gc.ca/pub/11-008-x/2010002/article/11166-eng.htm

Tinker Hugh 1974: *A New System of Slavery: The Export of Indian Labour Overseas, 1830-1920.* Oxford, Oxford University Press.

UNFPA and IOM 2013: *International Development and Migration: Contributions and Recommendations of the International System*. Geneva, United Nations Publications.

Van der Linden, Marcel 2008: *Workers of the World*. Leiden, Brill.

Van Schendel, Willem and Itty, Abraham (eds.): 2005: *Illicit Flows and Criminal Things: States, Borders, and the Other Side of Globalization*. Bloomington, Indiana, Indiana University Press.
Vertovec, Steven 2007: Circular Migration: The Way Forward in Global Policy? Working Papers, 4 *International Migration Institute*, University of Oxford.
Vosko, Leah F. (ed.): 2006: *Precarious Employment: Understanding Labour Market Insecurity in Canada*. Montreal, McGill-Queens University Press
Wolff, Larry 1994: *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford, Stanford University Press.
Yang, Anand 2003: Indian Convict Workers in Southeast Asia in the Late Eighteenth and Early Nineteenth Centuries, *Journal of World History*, 14, 2: 179–208.
Zahid, S. H. 2001: Taka Devaluation, *Business World*, June 2001. http://www.bangla2000.com/BusinessWorld/Features/June2001/eng_feature_detail01.shtm (megtekintve: 2013. április 20.)

(Fordította: Csala Károly, nyelvileg lektorálta: Böröcz József)